

МЕТОДОЛОГІЯ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ РЕКОНСТРУКЦІЙ В ІСТОРИЧНІЙ ТАНАТОЛОГІЇ

93

Анотація: У статті розкриваються історія та методологія танатології – науки про смерть, її історичні аспекти та прикладне застосування культурологічних реконструкцій в історичній танатології на конкретному матеріалі давньоскандинавської поховальної культури.

Ключові слова: танатологія, тафологія, ментальність, археологічна семиотика, мета текст культури.

Аннотация: В статье раскрываются история и методология танатологии – науки о смерти, её исторические аспекты и прикладное применение культурологических реконструкций в исторической танатологии на конкретном материале древнескандинавской погребальной культуры.

Ключевые слова: танатология, тафология, ментальность, археологическая семиотика, метатекст культуры.

Summary^ The article examines the question of history and methodology of Thanatology (study of death), its historical aspects and its use in cultural research and historical reconstruction on the material of Medieval Scandinavian funeral culture.

Keywords: Thanatology, taphology, mentality, archeological semiotics, meta-text of culture.

Уявлення про смерть є одним з кардинальних маркерів етнічної психології, свідомості, менталітету того чи іншого етносу. Оцінюючи сучасний стан ставлення до смерті в суспільстві інформаційної доби, дослідник мимоволі береться за уривчасті рештки цілісної колись картини світу. Отже, наука про смерть мусить передусім усвідомити комплекс традиційних моделей уявлень про смерть і посмертя. Відтак, вивчаючи смерть у світоглядних системах давніх соціумів в культурологічному аспекті, ми стикаємося з набором ритуальних практик, поховальних звичаїв, архаїчного мистецтва, міфологічної картини світу у цілому.

Впродовж XIX – XX ст. світоглядні установки архаїчних суспільств щодо смерті та потойбіччя вивчаються етнологами, фольклористами, істориками, археологами, мовознавцями, представниками культурної та історичної антропології тощо. І саме міждисциплінарний комплексний історико-

культурологічний підхід уможливило об'ємне, діалектичне осмислення зазначених питань.

1. Історико-культурне підґрунтя досліджень уявлень про смерть.

В свідомості людей здавна протидіють два взаємно протилежні інстинкти: з одного боку якомога наблизити до себе померлу дорогу особу, не віддаляти від себе об'єкт емоційної прив'язаності тощо; а з іншого боку – позбутися речі (що вже не є особою), яка викликає страх, відразу і до того ж гігієнічну небезпеку [1].

С. Токарев, а за ним Ю. Смірнов виділяють чимало типів поховань як механізмів поводження з тілом померлого члена соціуму [2]. В міфологічній свідомості зазначені психологічні патерни перетворилися на шанування померлих «*дідів*» – покровителів дому та роду, та на острах перед «*мерцями, що повертаються*» [3].

Ускладнення уявлень про посмертне існування спричинило, в свою чергу, ускладнення взаємовідношень стану душі після смерті та збереження тих чи інших частин тіла (звідси походить бальзамування, моделювання та ін.), або навпаки знищення (ті ж скандинави, згідно Ібн Фадлана, вірили, що чим вище полум'я поховального вогнища – тим швидше померлий втрапить до Вальгали [4]). Втім, в межах одного етносу уявлення могли різнитися навіть у синхронії. Залучення ж діахронічного матеріалу на певній етнічній території ставить перед дослідником неабияке розмаїття поховальних культів, за кожним із яких стоїть певний обряд (чи сукупність обрядів).

Їх системне дослідження так само варте уваги, як і аналіз міфопоетичних свідчень про смерть та посмертне буття.

Вивчення традиційних уявлень про смерть та потойбіччя с-поміж давніх соціумів є сферою історії ментальності. Ментальність як така – це манера відчувати та мислити, це соціо-психологічні установки, способи сприйняття, які «змінюються надзвичайно повільно» [5]. Сам термін '*mentalité*' було введено до наукового обігу Л. Леві-Брюлем та Л. Февром. Нині ж ментальність є важливою сферою сучасної історичної науки. Згідно з А. Гуревичем, не існує якоїсь специфічної категорії джерел для вивчення ментальностей: будь-який текст чи предмет, що виник за іншої доби, є свідченням, яке здатне пролити світло на відповідну свідомість [6].

Ментальність висловлює повсякденний вигляд колективної свідомості, не відрефлектованої та не систематизованої через цілеспрямовані розумові зусилля мислителів та теоретиків» [7]. Це ідеї, що несвідомо проявляються у людському середовищі. На думку А. Гуревича саме *сприйняття смерті* є визначною темою дослідження людської ментальності, поруч із такими новітніми для істориків темами, як «час», «простір», «шлюб», «сім'я», «сексуальність», «жінка», «дитинство», «хвороба» тощо [8]. До цього ж варто додати вивчення в танатологічному контексті уявлень про житло, їжу та питво, ставлення до снів та видінь, проблему страхів та кошмарів, почуття гумору, сприйняття кольору, запаху, звуку, уявлень про долю, випадок, удачу тощо.

За формулюванням А. Гуревича «Смерть – компонент картини світу, що існує у свідомості членів даного суспільства в даний період» [9]. Таким чином, історик формулює тезу, що вивчення установок щодо ставлення до смерті, які заслуговують на увагу й самі по собі, може пролити світло на установки людей щодо, власне, життя і основних його цінностей.

Отже, на кінець ХХ століття представники як історичної, так й етнологічної науки впритул зацікавились аспектами ментальності, свідомості представників того чи іншого соціуму [10]. Оскільки подібні задачі вимагають комплексного підходу, до досліджень такого роду залучаються все більше джерел різних галузей, різних сфер знання.

2. Історична танатологія – загальна історіографія питання.

Термін «Танатологія» витоково ввели до наукового обігу медики, власне В. Шор [11]. В медично-психологічному ж ключі розробляли цю проблему і на Заході такі дослідники як Моуді чи С. Гроф. Втім, нас цікавить феноменології сприйняття смерті саме в етноісторичному ключі. Тож перші розробки варто віднести до досліджень А. ван Генепа (1873) та Д. Анучіна (1889) [12].

Грунтовний вступ до проблематики «Танатосу» належить перу професора Зігмунда Фрейда: промова «*Ми та смерть*» та праця «*По той бік принципу насолоди*» (1920) [13]. В цих працях психоаналітик відходить від свого звичного уявлення про первинність еротичного потягу в поведінці та підвалинах психіки людини та пише про два протилежні потяги, між якими людина коливається впродовж усього життя – «Ерос» та «Танатос». Так, З. Фрейда цікавить припущення, що «*метою всякого життя є смерть*, і заходячи ще далі, що *неживе існувало перед живим*» [14]. З іншого боку, первісна людина не боялася смерті, оскільки, за спостереженнями психоаналітика, вірила у власне безсмертя. За міфологеми «вічного повернення» (хоч сам Фрейд не використовував цей термін) інакше не могло і бути. Проте й людина сучасна у власному підсвідомому досі має вглибині віру у власне безсмертя – джерело героїзму [15].

Цікаві спостереження з уявлень про смерть у різних народів світу здійснив німецький релігієзнавець Карл Клемен у своїй праці «*Життя померлих в релігіях людства*» (1920). Впродовж його нарису перед читачем розгортається картина «інакшості» смерті як незворотної «зміни». Втім, смерть постає, згідно розробок К. Клемена, не фіналом, проте *продовженням*, початком новітнього – смерть як «чуже» обертається «новим» [16].

Окремо варто послатися на роботу Д. Зеленіна з померлих неприродною смертю та русалок. Саме йому належить найбільш обґрунтований висновок про те, що «померлі діляться в народних віруваннях

на два різко відмінні розряди: померлі пращури, з одного боку, і померлі передчасно неприродною смертю – з іншої» (тезі цій, власне і присвячено основну думку означеної роботи) [17].

В сімдесяті роки з'являється фундаментальне дослідження Філіпа Арієса – «*Людина перед обличчям смерті*» [18], де історик-марксист аналізує документи, хроніки, епітафії, свідчення та картини мистецтва з XII по XVIII і далі, аж до нашого століття. Він ділить ставлення до смерті у Європі на декілька фаз: т. зв. «Смерть приручена», «Смерть своя», «Смерть твоя» та ін. Втім, праця мала й чимало вад, на які звернули увагу такі дослідники як А. Гуревич [19] та М. Федорова [20]. Зокрема, що в роботі не враховано «мовчазний» підтекст основного загалу тієї чи іншої верстви населення, а зверталась переважно до свідчень про дворян і духовенство, чи навпаки – переважно бюргерів у XVIII–XIX ст.; ментальних реліктів архаїчної свідомості на Півночі Європи Ф. Арієс не торкався взагалі – про що й зазначав А. Гуревич [21].

Ще одна постать, яка відзначилась ґрунтовними танатологічними розробками, – Ю. Смірнов. Саме він ввів до обігу в радянській науці термін «*тафологія*» – «з одного боку, сума традиційних знань будь-якого конкретного суспільства про форми та способи поведінки з померлими, і зокрема про їх зумисне поховання, а з іншого – вивчення цієї сфери діяльності людини» [22]. У своїй капітальній праці «*Лабіринт: морфологія зумисного поховання*» [23] дослідник розробляв тафологічну систематизацію на базі практик народів та культур світу від найдавніших часів. Конкретними текстами проілюстровано *базову тафологічну модель*. Ю. Смірновим було укомплектовано масштабний словник танатологічної лексики.

Значної уваги приділено тематиці обрядів в працях А. Байбурина. Зокрема, він вказував на взаємоперетин таких «перехідних» обрядів як похорон, весілля та народження [24]. При цьому сюжет смерті та воскресіння складає основу т. зв. «серединних» обрядів, інші ж входять у число «крайніх» обрядів, які виступають в якості плану змісту «серединних» [25].

Останні розробки російських істориків, філософів та соціологів зі згаданої

проблематики можна прочитати в докладній узагальнюючій монографії М. Шенкао: «*Смерть як соціокультурний феномен*» [26]. На її сторінках автор подає фундаментальну історіографічну та бібліографічну довідку з вивчення питання (що стало нашим базовим підрахунком у формулюванні авторської методології), теоретичні викладки самого автора видаються виваженими та науково-конкретними.

3. Методологічні рекомендації до культурологічних реконструкцій.

Загалом, «...ставлення до смерті є одним із найстійкіших в історії колективних уявлень, настроїв, емоцій, вивчення якого дозволяє виявити певні закономірності і тенденції у формуванні життєвих установок та моделей поведінки» [27]. Історична танатологія в контексті будь-якого давнього соціуму оперує цілісним комплексом множини компонентів ментальності, що й визначають світоглядні установки щодо певного аспекту людського існування.

Для вирішення зазначеної проблематики на сьогоднішній день запропоновано різні шляхи і підходи істориками культури, археологами, етнологами, мистецтвознавцями тощо. В якості адекватної методологічної основи вивчення регіональних танатичних уявлень ми вбачаємо сбалансований системний синтез обрядових, текстових, матеріальних та іконографічних пам'яток. До кожного типу плідним чином застосовується *структурно-семіотичний метод*.

Услід за В. Ольховським варто зазначити: «Цінність семіотичного підходу, що використовується у даних реконструкціях, полягає в тому, що він дозволяє відтворювати, аналізувати та порівнювати інформацію, відображену у якісно різних джерелах (матеріальних об'єктах, процесах, вербальних текстах і т. ін.) різними кодами» [28]. Саме «семіотичний підхід до аналізу археологічних реалій, розроблений та використаний у працях ряду російських та закордонних вчених, у повній мірі показав свою перспективність у дешифровці семантики фольклорних, літературних джерел, а також пам'яток образотворчого мистецтва» [29].

З приводу фольклору і міфології ситуація постає більш-менш очевидною. Як зазначав Є. Мелетинський, для сучасної наукової думки є властивим «усвідомлення міфологічної моделі світу як тотальної моделюючої знакової системи» [30]. Продовжуючи думку, можемо об'єктом семіотики оголосити комплекс побутових речей, чи ритуал, чи взагалі модель поведінки як реакції на сприйняття тих чи інших символів. З цього приводу варто послатися на розробки А. Байбуріна [31]. Так само О. Потєбня у своїй монографії «*Естетика та Поетика*» висловився таким чином: «Міфологія є історією міфічного світоспоглядання, у чому б воно не виражалось: у слові та оповіді чи у речовій пам'ятці, звичаї та обряді». Взагалі, є достатньо підвалин шукати відголоси (точніше, «відбитки») міфологічних уявлень не лише у конкретно культових об'єктах, що належали конкретній палеоспільноті, але й у більш широкому колі пам'яток, включаючи побутові [32].

Окрему цікавість в цьому контексті займають джерела синкретичного характеру, зокрема – пам'ятки *архаїчного мистецтва*. Р. Барт висловив принципову точку зору, що закодованим текстом, який містить певні знаки та символи, може виступати не лише письмовий, літературний текст, але й зображення – прояв мистецтва [33]. Кожна пам'ятка мистецтва постає в якості певного закодованого тексту. А сюжетна композиція – цілою унаочненою оповіддю.

Таким чином, мистецтво (образотворче і не лише) певної культурної традиції уявляється згідно *структурно-семіотичної методології* сукупністю текстів зі своїми символічними рядами, певним чином закодованими. Тексти (зокрема образотворчі) ніби відкривають підсвідомий пласт світоглядних засад своїх творців. Стосовно архаїчних суспільств він співпадатиме із загальноприйнятими у соціумі міфо-релігійними уявленнями.

А. Гуревичу комплексний системний підхід дозволив виводити ментальні стереотипи населення (зокрема й щодо сприйняття смерті та потойбіччя) з текстологічної спадщини певного регіону, підкріплюючи їх пам'ятками архаїчного мистецтва та хронікальними відсилками [34].

4. Прикладний аспект:

давньоскандинавські уявлення про смерть.

Праця Є. Мелетинського показує як можна розбити едичну міфологію на структурні коди [35]. Втім, самої структурності замало. Але взявши до озброєння комплексний системний підхід, можна застосувати міфологічну спадщину скандинавського населення для підкріплення певних ідеологічних засад, виражених у матеріальній сфері, в контексті уявлень про смерть і потойбіччя [36].

Важливо зауважити: будь-яке зіставлення з певним текстовим комплексом вимагає *етно-хронологічної прив'язки!* Мається на увазі необхідність порівнювати взаємно текстові, матеріальні та іконографічні пам'ятки конкретного етнічного масиву певного регіону, і лише в другу чергу – етнічно споріднених народів [37]. Загостримо увагу на недоречності безпосередньої екстраполяції, наприклад, едичної міфології на археологічні пам'ятки доби бронзи. Так само як реліктові легенди приполярних народів Європи можна з певною обережністю прив'язати до населення доісторичної Скандинавії, при цьому дуже уважно зіставляючи соціальні аспекти – чи було тоді рабство, чи були соціальні прошарки, чи було владне жрецтво?

Такі спостереження поки що може дати лише археологія, адже навіть історично описані Тацитом германці першого століття нашої ери являють нам у своїй синхронії чималу соціально та навіть релігійно строкату картину. Поховальний інвентар та форма поховальної споруди влітаються у певні обрядово-ритуальні схеми [38]. Таким чином можливо вивести крос-культурні взаємини давньої людності в контексті світоглядних зрушень, оскільки поховальна обрядовість – лише дзеркало соціальних відносин у суспільстві [39].

Археологічна семіотика корисна не лише в контексті пам'яток архаїчного мистецтва. Існують труднощі зіставлення матеріальних знахідок і писемних текстів. За характеристикою О. Антонової «головна складність полягає у тому, що ці дві групи джерел «говорять» кожна про своє.

Тексти не містять описів поховального обряду на всіх його етапах» [40].

І хоч К. Ренфрю піддає критиці як інтерпретативну археологію взагалі, так і структурно-семіотичну зокрема, він, тим не менш, визнає, що обидва напрями дали чимало позитивних висновків, які мусить враховувати когнітивно-прагматична археологія. З іншого ж боку, і їм є що запозичити з її здобутків. Як висновок, дослідником у свою чергу формулюється теза про комплексний підхід до аналізу матеріальних пам'яток, з урахуванням кращої спадщини усіх передових підходів тощо [41].

Отже, археологія та вивчення поховальних практик також мають справу з *'метатекстом'*, який виявляють за допомогою різних *'кодів'*, які дозволяють інтерпретувати *'поля значень'* відповідних *'текстів'*. «Щонайтісніший зв'язок міфології з епосом як більш «світською» та стадіально більш пізньою формою реалізації світоглядної концепції дозволяє припускати «відбиття» у поховальній пам'ятці не лише основної концептуальної ідеї (моделі світу), але й конкретних проявів епічної традиції, втілюваних, зокрема, у ході обрядових дій» [42]. Це полегшує оцінку матеріальних проявів танатичної сфери ментальності населення Скандинавії.

В контексті пам'яток традиційного мистецтва такими фахівцями, як В. Равдонікас, Д. Раєвський, В. Євсюков, А. Голан та О. Хлевов, розроблено принципи *контекстно-іконографічного аналізу* [43], чиї методологічні розробки можна застосувати і до пам'яток давньоскандинавського етнокультурного кола. Тут також історично склалися два напрями досліджень – *сутнісно-художня характеристика пам'ятки* [44] (напр. дослідження специфіки стилів, канону, образів втілення тощо) та її *внутрішньо-семантична інтерпретація* [45] (тобто викриття внутрішнього змісту тих образів, якими оперував художник, незалежно від стилю та форми).

В аналізі архаїчного мистецтва варто уникати як некритичності, так і гіперкритицизму. В першому випадку трактування образів йде переважним чином через довільний підбір аналогій з міфів та легенд певної етнокультурної традиції, що породжує поверховість та ненауковість результатів. В другому випадку виголошується

неможливість будь-якого наукового тлумачення образів архаїчного мистецтва – особливо, якщо збережені міфи даної культурної спадщини відстоять від зображень за часом у тисячоліття. Як вважають захисники такого ставлення, всі спроби інтерпретацій за допомогою етнографії, археології чи порівняльного міфознавства втілились в описаному вище некритичному підході [46].

Втім, буде помилкою засуджувати метод через посилення на результати неграмотної обробки джерел. Аналіз інтерпретованого зображення повинен завжди вестись паралельно до аналізу інтерпретованих даних, що вимагає його формалізації. Як наголошує В. Євсюков, «доісторичні зображення – унікальне джерело реконструкції світогляду стародавньої людності», втім, «...приступаючи до інтерпретації зображення, ми повинні заздалегідь мати декотре уявлення чи хоча б здогадки про його значення» [47].

Саме *внутрішня семантика образотворчих схем* дозволяє на таких пам'ятках як петрогліфи Богуслана та металеві вироби Скандинавії бронзової доби, пам'ятки германського звіриного стилю, рунічні камені, поховальні стели північногерманського кола V–VIII ст., зброя та прикраси доби вікінгів та попереднього часу тощо відстежити та аргументувати світоглядні моделі досліджуваного соціуму. Зокрема – уявлення про смерть та потойбіччя. При цьому «ступінь достовірності інтерпретації є прямо пропорційним складності структури інтерпретованого зображення» [48]. Тобто інтерпретувати міфологічний образ/сюжет за пам'яткою мистецтва доцільніше, коли ця пам'ятка є не поодиноким зображенням, а саме *сюжетною композицією*.

Отже, варто підкреслити необхідність *паралельного прочитання* різнотипних текстів, оскільки «в цьому випадку кожне нове пояснення в якійсь одній сфері, з одного боку, проливає світло на факти суміжних сфер, а з іншої – може бути цими фактами перевірено та уточнено» [49].

Комплексний підхід до культурного метатексту спонукає до конструювання базової матричної моделі. В даному випадку мова йде про танатичну модель, що оперує інформаційно-смысловими кодами з різних зрізів ментальності

певного взятого етнокультурного кола [50].

Ці коди можна відстежити лише за комплексного залучення нарративних джерел різних типів, пам'яток мистецтва, свідчень порівняльної лінгвістики, археологічних даних з побуту та обрядово-ритуальної сфери, етнологічних свідчень про символіку одягу, житла, транспорту, предметів повсякденного вжитку, їжі тощо. Зрештою – й тих джерел, які нам доки недоступні: музичний супровід поховання та тризни, точна послідовність мантичних церемоній, ставлення до смерті тогочасних дітей, з їх же точки зору.

Література:

1. Смирнов Ю. А. Морфология погребения. (Опыт создания базовой модели) / Ю. А. Смирнов // Исследования в области балто-славянской духовной культуры : погребальный обряд : сб. ст / отв. ред. : Вяч. Вс. Иванов, Л. Г. Невская ; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М. : Наука, 1990. – С. 217–220.
2. Токарев С. А. Ранние формы религии / С. А. Токарев. – М. : Политиздат, 1990. – С. 164–168; Смирнов Ю. А. Лабиринт : морфология преднамеренного погребения : исследование, тексты, словарь / Ю. А. Смирнов ; РАН, Ин-т археологии. – М. : Вост. лит., 1997. – С. 12–16.
3. Токарев С. А. Вказ. праця. – С. 161–164.
4. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 году / А. П. Ковалевский. – Харьков, 1956. – С. 141–146.
5. Шенкао М. А. Смерть как социокультурный феномен / М. А. Шенкао. – К. : Ника-Центр : Эльга ; М. : Старклайт, 2003. – С. 23.
6. Гуревич А. Я. Изучение ментальностей : социальная история и поиски исторического синтеза / А. Я. Гуревич // Советская этнография. – 1988. – № 6. – С. 17.
7. Гуревич А. Я. Смерть, как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии / А. Я. Гуревич // Одиссей. Человек в истории : [сб.] / РАН. Ин-т всеобщей истории ; ред. А. Я. Гуревич. – М. : Наука, 1989. – С. 115.
8. Гуревич А. Я. Там само. – С. 116; Шенкао М. А. Вказ. праця. – С. 22–23.
9. Гуревич А. Я. Там само. – С. 114.
10. Гуревич А. Я. Изучение ментальностей : социальная история и поиски исторического синтеза / А. Я. Гуревич // Советская этнография. – 1988. – № 6. – С. 16–24; Ревель Ж. История ментальностей : опыт обзора / Жак Ревель // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов» / Под ред. Ю. Л. Бессмертного. – М. : Наука, 1993. – С. 53.
11. Шор Г. В. О смерти человека. (Введение в танатологию) / Г. В. Шор. – Л.: Кубуч. 1925. – 272 с.
12. Геннеп А. ван. Обряды перехода : сист. изучение обрядов : пер. с фр. / Арнольд ван Геннеп – М. : Вост. лит., 2002. – 198 с; Анучин Д. Н. Сани, ладя и кони

как принадлежности похоронного обряда / Д. Н. Анучин // Древности : труды Московского археологического общества. – 1889. – Т. XIV. – С. 81–226.

13. Фрейд З. Мы и смерть / З. Фрейд // Танатология - наука о смерти / С. Рязанцев. – СПб. : Восточно-Европ. Ин-т Психоанализа, 1994. – С. 13–26; Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения // Танатология - наука о смерти / Сергей Рязанцев. – СПб. : Восточно-Европ. Ин-т Психоанализа, 1994. – С. 27–87.
14. Фрейд З. По ту сторону принципа наслаждения / З. Фрейд // Танатология - наука о смерти / С. Рязанцев. – СПб. : Восточно-Европ. Ин-т Психоанализа, 1994. – С. 59.
15. Фрейд З. Мы и смерть // Танатология - наука о смерти / С. Рязанцев. – СПб. : Восточно-Европ. Ин-т Психоанализа, 1994. – С. 21.
16. Клемен К. Жизнь мертвых в религиях человечества / Карл Клемен ; [пер. с нем., коммент. А. Е. Махов]. – М. : Intrada, 2002. – С. 7.
17. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии : умершие неестественной смертью и русалки / Д. К. Зеленин ; РАН, Ин-т славяноведения и балканистики. – М. : Индрик, 1995. – С. 30.
18. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Ф. Арьес ; [пер. с франц. В. К. Ронина ; ред. С. В. Оболенской]. – М. : Прогресс-Академия, 1992. – 528 с.
19. Гуревич А. Я. Филипп Арьес : смерть как проблема исторической антропологии : [предисловие] / А. Я. Гуревич // Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. – М. : Прогресс-Академия, 1992. – С. 5–30.
20. Фёдорова М. М. Образ смерти в западноевропейской культуре / М. М. Фёдорова // Человек. – 1991. – № 5. – С. 25–41.
21. Гуревич А. Я. Филипп Арьес : смерть как проблема исторической антропологии : [предисловие] / А. Я. Гуревич // Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. – М. : Прогресс-Академия, 1992. – С. 5–30.
22. Смирнов Ю. А. Морфология погребения. (Опыт создания базовой модели) / Ю. А. Смирнов // Исследования в области балто-славянской духовной культуры : погребальный обряд : сб. ст / отв. ред. : Вяч. Вс. Иванов, Л. Г. Невская ; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М. : Наука, 1990. – С. 216.
23. Смирнов Ю. А. Лабиринт : морфология преднамеренного погребения : исследование, тексты, словарь / Ю. А. Смирнов ; РАН, Ин-т археологии. – М. : Вост. лит., 1997. – 279 с.
24. Байбурин А. К. Похороны и свадьба / А. К. Байбурин, Г. А. Левинтон // Исследования в области балто-славянской духовной культуры : погребальный обряд : сб. ст / отв. ред. : Вяч. Вс. Иванов, Л. Г. Невская ; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М. : Наука, 1990. – С. 76, 84–86.
25. Байбурин А. К. Там само. – С. 74–75.
26. Шенкао М. А. Вказ. праця.
27. Фёдорова М. М. Вказ. праця. – С. 25–26.
28. Ольховский В. С. К изучению скифской ритуальности: посмертное путешествие / В. С. Ольховский // Погребальный обряд : реконструкция и интерпретация древних

- идеологических представлений : сб. ст. / отв. ред. : В. И. Гуляев, В. С. Ольховский и др. ; РАН, Ин-т археологии. – М. : Вост. лит., 1999. – С. 117.
29. Ольховский В. С. Там само. – С. 116.
30. Мелетинский Е. М. Скандинавская мифология как система / Е. М. Мелетинский // Избранные статьи. Воспоминания / Отв. ред. Е.С. Новик. – М.: РГГУ, 1998. – С. 259–283.
31. Байбурин А. К. Семиотический статус вещей и мифология / А. К. Байбурин // Материальная культура и мифология : сб. ст. / отв. ред. Б. Н. Путилов ; АН СССР, Ин-т этнографии им. Миклухо-Маклая. – Ленинград : Наука, 1981. – С. 215–226; Байбурин А. К. Похороны и свадьба / А. К. Байбурин, Г. А. Левинтон // Исследования в области балто-славянской духовной культуры : погребальный обряд : сб. ст. / отв. ред. : Вяч. Вс. Иванов, Л. Г. Невская ; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М. : Наука, 1990. – С. 64–99.
32. Ольховский В. С. Вказ. праця. – С. 119.
33. Барт Р. Миф сегодня / Ролан Барт // Мифологии : пер. с фр. / [вступ. ст. и коммент. Сергея Зенкина]. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – С. 237.
34. Гуревич А. Я. Начало эпохи викингов : проблемы духовной жизни скандинавов IX века : факты и гипотезы / А. Я. Гуревич // Скандинавский сборник / Под общей редакцией В. В. Похлебкина и Л. К. Роотс ; Тартуский гос. ун-т. – Таллин : Эст. гос. изд., 1967. – № 12. – С. 128–146.
35. Мелетинский Е. М. Вказ. праця. – С. 259–283.
36. Король Д. А. Мотив «всадника» и «встречающей богини» на погребальных камнях Скандинавии и Северного Причерноморья / Д. А. Король // Структурно-семиотические исследования в археологии : сб. ст. / гл. ред. А. В. Евглевский ; Ин-т археологии НАН Украины, Донец. нац. ун-т. – Донецк : ДонНУ, 2005. – Т. 2. – С. 331–344; Король Д. О. Еддична традиція, ритуал та епічна танатографія народів Північно-Західної Європи доби раннього Середньовіччя / Д. О. Король // Культурологічний журнал «Софія». – К.: Інститут гуманітарних досліджень, 2009. – Вип. 7. – С. 60–81; Король Д. О. Корабель у культовій традиції стародавнього населення Північної Європи / Д. О. Король // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2003. – Т.21. – С. 38–45; Король Д. О. Легенди та археологія: поховальні традиції Північної Європи / Д. О. Король // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2005. – Т.40. – С. 55–61.
37. Евсюков В. В. Реконструкция духовной культуры на примере доисторического Китая / В. В. Евсюков // Народы Азии и Африки. – 1986. – № 6. – С. 57–59.
38. Гуляев В. И. Погребальные памятники и погребальная обрядность : проблемы анализа и интерпретации / В. И. Гуляев, В. С. Ольховский // Погребальный обряд : реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений : сб. ст. / отв. ред. : В. И. Гуляев, В. С. Ольховский и др. ; РАН, Ин-т археологии. – М. : Вост. лит., 1999. – С. 10–19.
39. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. – К. : Шлях, 2005. – С. 18.
40. Антонова Е. В. Место умерших в жизни живых и погребальный инвентарь : археологические факты и исторические свидетельства (Месопотамия) / Е. В. Антонова // Погребальный обряд : реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений : сб. ст. / отв. ред. : В. И. Гуляев, В. С. Ольховский и др. ; РАН, Ин-т археологии. – М. : Вост. лит., 1999. – С. 19.
41. Renfrew C. Towards a cognitive archaeology / C. Renfrew // The Ancient Mind : elements of cognitive archaeology / ed. C. Renfrew, E. Zubrow. – Cambr. : University Press, 1994. – P. 4.
42. Ольховский В. С. Вказ. праця. – С. 119.
43. Равдоникас В. И. Элементы космических представлений в образах наскальных изображений / В. И. Равдоникас // Советская археология. – 1937. – № 4. – С. 11–31; Раевский Д. С. Модель мира скифской культуры : проблемы мировоззрения ирано-язычных народов евразийских степей I тыс. до н. э. / Д. С. Раевский ; АН СССР, Ин-т востоковедения. – М. : Наука, 1985. – 256 с.; Голан А. Миф и символ / Ариель Голан. – М. : Руслит, [1994]. – 371 с.; Хлевов А. А. Предвестники викингов : Северная Европа в I–VIII вв. / Александр Алексеевич Хлевов. – СПб. : Евразия, 2002. – 336 с.
44. Хольмквист В. Золотая пектораль из Мёне / Вильгельм Хольмквист // Сокровища викингов : каталог произведений искусства и памятников культуры Швеции II–XI вв. из собр. Гос. ист. музея в Стокгольме и др. музеев Швеции / [пер. с англ. Т. Коднер] ; сост. : Б. Амброзиани, Э. Нюлен , О. И. Давидан и др. – Ленинград : Эрмитаж, 1979. – С. 15–17.
45. Раевский Д. С. Вказ. праця; Coles J. Images of the past : a guide to the rock carvings and other ancient monuments of Northern Bohuslän / J. Coles, L. Bengtsson. – Uddevalla : Scrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund, 1994. – № 32. – 96 p.; Nordbladh J. Images as Messages in Society. Prolegomena to the Study of Scandinavian Petroglyphs and Semiotics / J. Nordbladh // Studies in Scandinavian Prehistory and Early History. Vol. I. : New Directions in Scandinavian Archaeology. – Copenhagen, 1978. – P. 63–79.
46. Савватеев Ю. А. Залавруга : археологические памятники низовья реки Выг. Ч. 1 : Петроглифы / Ю. А. Савватеев. – Ленинград : Наука, 1970. – С. 136–137.
47. Евсюков В. В. Вказ. праця. – С. 55–58.
48. Евсюков В. В. Там само. – С. 60.
49. Раевский Д. С. Вказ. праця. – С. 32.
50. Король Д. О. Смерть у проявах давньоскандинавської ментальності (спроба реконструкції за базовою танатичною моделлю) / Д. О. Король // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2006. – Т.49. – С. 68–76.